

Dr SAŠA ILIĆ, naučni saradnik
Arhiv Narodne banke Srbije
Beograd, Republika Srbija
sasa.ilich@gmail.com

UDK: 331.101:355.257.7(=112.1)(497.1)"1945/1949"(093.2)

originalan naučni rad
primljeno: 6. decembar 2018.
prihvaćeno: 22. maj 2019.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2019.2.ili.157-176>

VREDNOVANJE RADA I ŽIVOTNI USLOVI NEMAČKIH RATNIH ZAROBLJENIKA ZAPOSLENIH U PRIVREDI JUGOSLAVIJE 1945–1949.

APSTRAKT: *U članku, pretežno naslonjenom na arhivske izvore, obrađuje se ekonomska kategorija vrednovanja rada ratnih zarobljenika, najpre samo kao obračunske stavke i vrednosti koja je uplaćivana u fond za obnovu zemlje, a potom i kao dela stvarne zarade zarobljenika i time podsticaja za njihovo veće angažovanje u privredi. Takođe, prikazuju se opšti životni uslovi zarobljenika na radu u preduzećima i radilištima Jugoslavije, koji uključuju pitanja smeštaja, ishrane, snabdevanja, zdravstvene zaštite, kao i zadovoljavanja kulturnih i rekreativnih potreba, a predstavljen je i deo državnih i političkih aktivnosti na sprovođenju ideološkog uticaja.*

KLJUČNE REČI: ratni zarobljenici, Nemci, stručni rad, vrednost rada, životni uslovi, ideologija, Jugoslavija

Uvod

Ratni zarobljenici armija poraženih sila Osovine bili su predmet mnogih naučno-istraživačkih radova, ali i brojnih nekritičkih i istoriografski neutemeljenih dela. Zanimanje za temu, započeto prikupljanjem svedočanstava i objavljivanjem edicija zbornika dokumenata baziranih pretežno na sećanjima, još od pedesetih godina 20. veka, docnije se proširilo na sve forme istoriografske ekspozicije i doseglo različite nivoe kvaliteta i tačnosti. S obzirom na nacionalnu strukturu zarobljenika i ogromnu prevagu Nemaca, razumljivo je da je najviše pisano o bivšim vojnicima oružanih snaga Trećeg rajha.¹

¹ Uz ranije radove V. Bertholda (Will Berthold), M. Salivena (Matthew B. Sullivan) i drugih najobimniji je zbornik edicije *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges* (München 1962–1974), pod uredništvom E. Maškea (Erich Maschke). Ovaj zbornik u 15 tomova (22 knjige) prikazuje život zarobljenika u savezničkim zemljama (Jugoslavija, SSSR, Poljska, ČSR, Belgija, Holandija, Luksemburg, Velika Britanija, Francuska, SAD). Ukupno uzev, najbrojniji su radovi o zarobljenicima u SSSR-u, o kojima su pisali studije ili priredili zbornike K. Berens

Pojačano interesovanje za povest ratnih zarobljenika nastalo je pri kraju 20. veka kada su, do tada za tu temu zatvoreni, izvori postali dostupni, a ideološki obojene historiografije zemalja Istoka postale kritičnije prema istraživanju prošlosti i otvorenije za nove teme. Tome je doprinela i promena globalne društvene klime nastala nakon završetka Hladnog rata koja je u fokus stavila preispitivanje mnogih starih tema, ali, nažalost, ne uvek sa pozicija želje za saznanjem.²

Zanimanje svetske historiografije za ratne zarobljenike nemačke i drugih poraženih armija u Evropi obuhvatalo je, sem opisivanja životnih uslova, torture i stradanja i polje njihovog radnog angažovanja,³ ali sa aspekta ekonomike takvog (prinudnog) rada prva historiografska dela pojavice se tek nakon otvaranja ruskih arhiva.⁴

Literatura o nemačkim i drugim zarobljenicima u Jugoslaviji nije obimna, ali nije neprisutna. Pitanje zarobljenika u Jugoslaviji razmatrano je u opširnim publikacijama iz edicije *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen*

(Kurt Bährens), K. V. Beme (Kurt W. Böhme), P. Karel (Paul Carell), A. S. Blank (Aleksandr S. Blank), A. Smit (Arthur L. Smith), A. Leman (Albrecht Lehmann), M. Heneberger (Martin Heneberger), H. Hener (Heinz Höhner), D. Rizenberger (Dieter Riesenberger), A. Hilger (Andreas Hilger), M. Borhart (Michael Borchard), E. Rojs (Ernst Reuß) i drugi.

² Među savremenim istraživačima koji se bave istorijom nemačkih zarobljenika ističu se G. Keršbaumer (Gertrud Kerschbaumer), E. Engelke (Edda Engelke), E. Hornung (Ela Hornung), H. Knol (Harald Knoll), B. Štelcl (Barbara Stelzl), I. Bezbrodova (Irina V. Bezbrodova), S. E. Golman (Sabine Elisabeth Gollmann), P. Polijan (Pavel M. Polian) itd. Pojavilo se, međutim, mnoštvo senzacionalističkih i nenaučnih radova, među kojima je najviše bure (do danas više od 10 izdanja) podiglo delo kanadskog noveliste Džejsma Baka: James Bacque, *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners of War at the Hands of the French and Americans After World War II* (Toronto: Stoddart, 1989), u kojem je Dvajt Ajzenhauer (Dwight Eisenhower) optužen da je direktno odgovoran za smrt više od milion nemačkih zarobljenika, a američka i francuska vojska za planiranje zločina. Takvi radovi su izazivali reakcije poput zbornika pod uredništvom G. Bišofa i S. Ambroza, koji je imao za cilj demistifikaciju i reviziju neutemeljenih navoda: Günter Bischof, Stephen E. Ambrose, *Eisenhower and the German POWs: Facts against Falsehood* (Baton Rouge, London: Louisiana State University Press, 1992).

³ Posebno: Stefan Karner, *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956* (Wien, München: Oldenbourg 1995); Dittmar Dahlmann, Gerhard Hirschfeld (Hg.), *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945* (Essen: Klartext, 1999); Andreas Hilger, *Deutsche Kriegsgefangenen in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung* (Essen: Klartext, 2000); Rüdiger Overmans, *Soldaten hinter Stacheldraht. Deutsche Kriegsgefangene des Zweiten Weltkriegs* (München: Ullstein, 2000). Radovi o zarobljenicima drugih država daleko su malobrojniji. O mađarskim zarobljenicima tekstove manjeg obima pisali su B. Tarkzaj (Bela Tarczai), I. Karolji (Istvan Karoly), T. Pap (Tibor Papp) i T. Stark (Tamás Stark), a zarobljenički život italijanskih vojnika opisali su u novije vreme B. Mur i K. Fedorovič (Bob Moore, Kent Fedorovich) i M. T. Đusti (Maria Teresa Giusti).

⁴ Novija ruska historiografija posvetila je pažnju fenomenu ekonomike prinudnog rada nakon otvaranja arhiva potkraj osamdesetih godina 20. veka. Iako prinudne radnike ne deli na političke protivnike i ratne zarobljenike, V. Pjankevič je sažeo specifičnosti fenomena i opisao rezultate novijih istraživanja: Владимир Леонидович Пянкевич, „Невольники в возрождении советской экономики (историография принудительного труда граждан СССР 40-х – начала 50-х годов)“, *Историографический сборник, Межвузовский сборник научных трудов*, 20, Саратов (2002).

des Zweiten Weltkrieges, zborniku sećanja i dokumenata sabranih aktivnošću *Donauschwäbischen Kulturstiftung* iz Minhena i studijama istoričara.⁵

Kada je srpska, jugoslovenska i postjugoslovenska historiografija u pitanju, za razliku od istorije nemačke narodnosne zajednice i njene sudbine u posleratnoj Jugoslaviji, koja već sadrži znatnu literaturu,⁶ radovi posvećeni ratnim zarobljenicima jedva i da postoje,⁷ a pominjanje zarobljenika, njihovog života i delanja tek je dotaknuto u nekoliko studija ili članaka.⁸ Tim pre do sada nije nikakva pažnja posvećena vrednovanju zarobljeničkog rada, kao ekonomskoj kategoriji, odnosno kao pojavi o kojoj je promišljena i sprovedena određena ekonomska politika.⁹

Izvorna osnova za istraživanje života i rada ratnih zarobljenika u fondovima civilnih državnih organa nije obimna, ali ni zanemarljiva. Njihov rad pominje se u većini fondova državnih organa raznih resora privrede, kao i vanprivrede, međutim slike svakodnevnih životnih i radnih uslova, teškoća i stradanja, ideoloških uticaja, upražnjavanja kulture i sporta i slično, mogu se naći tek u pojedinačnim dokumentima onih fondova čija je arhivska građa celovitije sačuvana (i koja je korišćena u ovom radu).

* * *

Prve godine nakon Drugog svetskog rata predstavljale su u Jugoslaviji vreme dubokih političkih, društvenih i ekonomskih promena.¹⁰ Kako je eko-

⁵ Kurt W. Böhme, *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949, I/1* (München: Verlag Ernst und Werner Gieseking, 1962); Idem, *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1949–1953, I/2* (München: Verlag Ernst und Werner Gieseking, 1964); Josef Beer, Georg Wildmann (Bearb.), *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, I–IV* (München, 1992–1995); Roland Kaltenecker, *Titos Kriegsgefangene: Folterlager, Hungermärsche und Schauprozesse* (Graz: Stocker Verlag, 2001).

⁶ Videti naročito radove Zorana Janjetovića, Vladimira Geigera itd.

⁷ Izuzetak je monografija A. Rodinisa koja je, doduše, ograničena na teritoriju Bosne i Hercegovine, ali povremeno obuhvata i opštegjugoslovenski kontekst: Andrej Rodinis, *Velika praznina, Njemački ratni zarobljenici na radu u Bosni i Hercegovini* (Tuzla: Bosanska riječ, 2017).

⁸ Videti: Branko Petranović, „Прилог изучавању планирања и финансирања привредне обнове у Југославији 1945–1946“, *Југословенски историјски часопис*, бр. 2, (1963), 93, 97–98; Боро Мајданац, *Индустријализација и пораст радничке класе у Србији 1947–1952. године* (Београд: Архив Србије, 1981); Branko Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, III, Socijalistička Jugoslavija 1945–1988* (Београд: Nolit, 1988), 241, 251; Радмила Радић, „Друштвено-економски положај радничке класе у Србији у периоду од 1945. до 1950“, *Токови револуције, XX–XXI*, (1988), 18, 54–55, 99; Јарослав Дашић, *Индустрија чачанског краја 1885–1946. Машињство и електрика* (Чачак: Технички факултет, 1995).

⁹ Prvi takav pokušaj učinjen je u disertaciji autora, koja čini osnovu ovog rada: Sаша С. Илић, „Страни радници и стручњаци у привреди Југославије 1945–1950. године“ (докторска дисертација, Универзитет у Београду, Филозофски факултет, Одељење за историју, 2017).

¹⁰ О Југославији 1945–1950. видети: Душан Биланчић, *Идеје и пракса друштвеног развоја Југославије 1945–1973* (Београд: Комунист, 1973); Душан Биландžić, *Historija SFRJ. Glavni procesi* (Загреб: Школска књига, 1979); Холм Зундхаусен, *Историја Србије од 19. до 21. века* (Београд: Слио, 2009); В. Петрановић, *Istorija Jugoslavije 1918–1988, III*; Бранко Петрановић, Зоран Лакић (ур.), *Југославија на размеђу (1945–1950)* (Подгорица: ЦАНУ, 1998); Sabrina P. Ramet, *The Three Yugoslavias. State-building and Legitimation 1918–2005* (Washington: Woodrow Wilson Center, 2006); Rudolf Bičanić, *Економска политика FNRJ, I*,

nomsko nasleđe bilo veoma loše i uz to još u ratu unazađeno teškim materijalnim razaranjima i velikim ljudskim žrtvama, sprovođenje obnove i naglašene industrijalizacije, kao jednog od ideoloških imperativa nove stranke na vlasti, KPJ, iziskivalo je korišćenje rada svih dostupnih ljudskih resursa. Jedan takav resurs koji je isprva pružao samo manuelni rad, ali iz kojeg je ubrzo počeo da se izdvaja deo kvalifikovanog i specijalističkog kadra i da se u tom svojstvu koristi, bili su ratni zarobljenici. Pri tome vlasti nisu pravile naročitu razliku u pogledu njihove etničke ili državne pripadnosti. Zapravo, osim koncentracije brojnijih nacionalnih grupa zarobljenika iz praktičnih razloga, uslovi života i rada bili su isti bez obzira da li se radilo o Italijanima, Rusima, Mađarima, Poljacima ili Nemcima. Među poslednjima nije pravljena razlika prema državljanstvu (imali su zajednički smeštaj, bili su u istim radnim jedinicama i dobiće istu mogućnost oslobađanja u zamenu za ugovor o radu, bez obzira da li su jugoslovenski folksdojčeri ili Nemci iz drugih zemalja). Jedino se pri oslobađanju za ugovor o radu u slučaju folksdojčera uvek podvlačilo da radni angažman ni na koji način ne utiče na pitanje državljanstva (odnosno njegovu faktičku suspenziju). Do razlike među zarobljenicima različitih nacionalnosti doći će tek prilikom otpuštanja, pošto će repatrijacija Italijana i Mađara uslediti u leto 1947. godine, u kontekstu potpisivanja ugovora o miru, dok će Nemci nemačkog i svih drugih državljanstava morati da čekaju kraj 1948. i početak 1949. godine.¹¹

U jugoslovenskom zarobljeništvu kraj Drugog svetskog rata dočekalo je mnoštvo nemačkih vojnika. Procene o njihovom broju razlikuju se ne samo u proračunima istraživača, već i u izvorima. Bez obzira na tačnu brojnost, ostaje činjenica da su desetine hiljada nemačkih zarobljenika više godina proveli u Jugoslaviji, te da su – posle teškog perioda tzv. marševa pokajanja (*Sühnemärsche*) koji su trajali danima, pa i nedeljama, tokom kojih su grubo šikanirani, uključujući i brojne slučajeve smrti – u ogromnoj većini bili uključeni u privredne aktivnosti (manji broj njih vremenom čak i u svojstvu slobodnih lica, angažovanih po ugovoru o radu).¹²

U Jugoslaviji je između 1945. i 1949. godine broj logora varirao od 50 do preko 80 (sa radnim bataljonima blizu 150) i oni su bili različite veličine (od 300

Ekonomski sistem, ljudi u ekonomici, narodna imovina (Zagreb: Birozavod, 1962); Mijo Mirković, *Ekonomska historija Jugoslavije* (Zagreb: Informator, 1968); John R. Lampe, Marvin R. Jackson, *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations* (Bloomington: Indiana University Press, 1982) i dr.

¹¹ С. Илић, н. д., 203–243.

¹² Zvanični jugoslovenski podaci govore o 221.287 zarobljenika, od kojih je bilo 84.453 Nemaca i 27.398 Austrijanaca. U nemačkoj literaturi navodi se 150.000, 200.000, pa čak i 240.000 nemačkih i austrijskih zarobljenika. S druge strane, jugoslovenska strana beležila je da je od ukupnog broja zarobljenika do kraja 1948. godine bilo 6.215 umrlih i 1.348 osuđenih ili pod istragom za krivična dela, dok nemačka navodi oko 80.000 stradalih do 1949. godine, od kojih su većinu činili Nemci. Uporediti zaključke i podatke iz: K. W. Böhme, *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1, 42–43, 254–271; J. Beer, G. Wildmann (Bearb), *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien, Band II* (München, Sindelfingen: Donauschwäbischen Kultur Stiftung, 1997), 977; Rozita Levi, prir., *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1949* (Beograd: Jugoslovenski pregled, 1991), 12; „Саопштење Министарства унутрашњих послова ФНРЈ“, *Борба*, 8. 2. 1949, 1.

do 5.000 zarobljenika). Iz tih logora su nemački (i drugi) zarobljenici, podeljeni u preko 600 radnih komandi, upućivani u mnogobrojna jugoslovenska preduzeća i na radilišta, na kojima će doživeti najraznovrsnije vidove ophođenja i imati različite životne i radne uslove, od nesnošljivih do sasvim prihvatljivih, pa i povoljnih ako se zna da su u pitanju ratni zarobljenici i neposredno poratno vreme.¹³

Jugoslovenska osobenost kada je reč o korišćenju rada ratnih zarobljenika sastojala se u tome što su, usled naglašenog nedostatka stručnog kadra, privredne vlasti i vrh države otvorili mogućnost korišćenja rada zarobljenika shodno njihovim stručnim sposobnostima. Takvo, isprva blago specifikovanje zahteva za stručnim zarobljeničkim radom dobijalo je vremenom sve konkretnije forme. U mnogo slučajeva to će biti na obostranu korist – brojni zarobljenici će sa fizičkog rada preći na poslove za koje su imali stručnost i zvanje, pri čemu je oko 5.000 njih steklo i slobodu (potpisujući dvo- tro- ili višegodišnji ugovor o radu), a jugoslovenske radionice, fabrike, elektrane, projektni biroi i dr. dobili su jevtinu i kvalifikovanu radnu snagu.¹⁴

Vrednovanje zarobljeničkog rada

Vrednost rada ratnih zarobljenika bila je ekonomska kategorija koja je uzimana u obzir prvih dana po zarobljavanju. Pošto su zarobljenici radom ostvarivali zaradu, krajem 1944. i početkom 1945. godine privredna povereništva naredila su preduzećima da u kalkulacije cena roba i usluga, između ostalih troškova, zaračunavaju i vrednost njihovih nadnica.¹⁵ Formalno uobličavanje zarada obavio je Privredni savet Demokratske Federativne Jugoslavije avgusta 1945, kada je određeno da preduzeća „moraju da unose plate i nadnice za rad zarobljenika u svoje kalkulacije i vrše sve odnosne obračune shodno Uredbi o regulisanju nadnica i plata radnika i nameštenika“. Nakon što bi se odbili troškovi stanovanja i hrane razlika je polagana Državnoj hipotekarnoj banci (DHB, od avgusta 1946: Državna investiciona banka, DIB) na račun *Fonda za obnovu zemlje i pomoć postradalim krajevima*. Međutim, i pored odluke Privrednog saveta, uputstva DHB od 1. januara 1946, kojim su preduzećima propisani način i rokovi obavljanja uplata zarobljeničkih primanja, kao i naredbe Ministarstva odbrane, upućene istog dana komandama zarobljeničkih logora, o vođenju evidencije o radu i uplatama zarada u *Fond* – bilo je mnoštvo slučajeva nepoštovanja. Odgovornost za takvo stanje bila je na neažurnosti preduzeća, ali još više na pravnoj nedorečenosti akata Privrednog saveta, koja nisu razjasnila obavezu plaćanja za kreditno nesposobna (budžetska) preduzeća, humanitarne, socijalne i prosvetne ustanove, zatim obračun zarade nekvalifikovanih (NK) zarobljenika

¹³ Više u: K. W. Böhme, *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1, 143–168; С. Илић, *н. д.*, 202–244; A. Rodinis, *н. д.*, 15.

¹⁴ Više u: С. Илић, *н. д.*, 244–260.

¹⁵ Usled oskudnosti arhivskih izvora nije jasno šta se sa novcem dešavalo, pošto nije bio isplaćivan zarobljenicima. Arhiv Jugoslavije (AJ), fond 11, Ministarstvo elektroprivrede, 8-33, akt Rudnika Vrdnik, br. 140, 31. 1. 1945; AJ, fond 17, Ministarstvo industrije, 131-132, dopisi Mitrovačke preradbe drva, 1944–1945.

i drugo. To je u prvoj polovini 1946. uslovalo donošenje još nekoliko akata kojima je precizirana naplata u korist *Fonda* i vrednovanje rada.¹⁶

U avgustu 1945. Privredni savet je precizirao da se nadnice zarobljenika u privredi zaračunavaju prema „kvalifikacijama i obavljenom poslu“, što je značilo da oni nisu zarađivali „punu nadnicu“, već u visini obavljenog posla, odnosno od efekta u radu (ta mera tada nije bila od velike važnosti, ali vremenom će dobiti na značaju, pošto će učinak omogućiti da neki zarobljenici traže status slobodnog lica i napuste logor). Istovremeno, Savet je odobrio da se naročito *marljivim* zarobljenicima može dati 10 cigareta dnevno. Na osnovu toga uprave i preduzeća sačinili su svoju skalu raspodele, pa je tako Glavna uprava železnica rešila da zarobljeniku za postignutu dnevnu normu dodeli 2–5, za prebacivanje norme do 8, a za prebacivanje norme 75–100 odsto do 10 cigareta.¹⁷

U cilju pojačanja motivacije i tokom 1946. godine aktima DIB, Privrednog saveta i Ministarstva unutrašnjih poslova (MUP) razrađivani su modeli prinadležnosti koje zarobljenici na radu mogu ostvariti. Omogućeni su, između ostalog: pojačana ishrana uposlenih na teškim fizičkim poslovima, 2% zarade za udarnički rad, 50% zarade za prekovremeni rad i 30 dinara dnevno za visoko kvalifikovane specijaliste (oficire, a od decembra 1946. i za neoficire).¹⁸ Međutim, MUP je primetio da su mere slabo delovale na produktivnost, pa je predložen *sistem normiranja*, primenjen u rudniku Trepča, po kojem se za podbačaj nije dobijalo ništa, za ispunjenje norme (6 tona za 8 sati) 12 dinara, za iskopanih 6,5 tona 15 dinara i za svakih sledećih 100 kilograma po 1 dinar. Osim toga pojedinci su mogli da dobiju i mesečne premije od 400 dinara. Privredni savet se složio s predlogom, a pozivajući se na svoje rešenje iz avgusta 1945. godine, po kome su zarobljenici plaćeni kao i domaći radnici, smatrao je da sve što preduzeće može da pruži kao posebnu nagradu za prebacivanje norme potrebno je da pruži i ratnim zarobljenicima. Usled toga neki zarobljenici su u oktobru 1946. postigli prosek od 10,3 tona rude za dan, 65 njih sa izgradnje Pančevačkog mosta dobilo je „pismenu blagodarnost“ ministra saobraćaja (supstitut zva-

¹⁶ AJ, fond 50, Predsedništvo vlade FNRJ, 119–241, fol. br. 290–296 i br. 271–274; AJ, 17-129-130, akt Ministarstva industrije i rudarstva Hrvatske, 2. 5. 1946; AJ, fond 191, Glavna uprava železnica, 4, 1945–1946. godina, akt br. 15861, 20. 3. 1946. i akt Privrednog saveta br. 3611, 12. 6. 1946; AJ, fond 25, Ministarstvo rada, 15-47, akt Generalnog sekretarijata Vlade, 6. 1. 1947. Priliv sredstava u Fond najpre je išao sporo, ali je vremenom dobio na dinamici i u iznosima, pa je krajem aprila 1946. prihod iznosio 79,2 miliona dinara, a na kraju godine 271,4 miliona. Б. Петрановић, „Прилог изучавању планирања...“, 98.

¹⁷ AJ, 17-160-161, akt Privrednog saveta, br. 784, 20. 8. 1945; AJ, 191-4, 1945–1946, akt Ministarstva saobraćaja, br. 6415, 19. 10. 1945; AJ, 17-2-2, akt Privrednog saveta br. 922, 27. 8. 1945. Nadnice su određivane prema *Uredbi o regulisanju nadnica i plata radnika i nameštenika u državnim i privrednim preduzećima* (20. 4. 1945). AJ, 17-5-5, I br. 4906, 2. 9. 1946; AJ, 191-1, Ratni zarobljenici, raspis, 21. 9. 1945.

¹⁸ Bilo je primedbi preduzeća na predložene stimulative mere, posebno na raspodelu 2% nadnice zarobljenicima koji su ostvarili udarnički rad. Tako je Sekcija za obnovu železničke pruge Kraljevo – Kosovska Mitrovica smatrala da nije moguće sprovesti to plaćanje i predložila je da se ta nagrada raspodeli na sve ratne zarobljenike na radu (ne samo na najistaknutije) i to ne u novcu, već u povećanom sledovanju cigareta. AJ, 191-4, 1945–1946, akt br. 820, 29. 7. 1946.

nju udarnika, pošto pojam *zarobljenik* – *udarnik* nije bio prihvatljiv), a u Slavonskom Brodu je među njima organizovano takmičenje.¹⁹

Da bi se zarad veće produktivnosti postupak nagrađivanja zarobljenika za rezultate rada ujednačio, Privredni savet je 20. juna 1947. doneo rešenje o isplati materijalnih naknada i nagrada.²⁰ Predviđeno je da zarobljeniku koji za radno vreme ispuni normu pripadne 10 dinara, s tim da tamo gde norme nisu propisane o ispunjenju poslovnih zahteva odlučuju rukovodioci. Visoko i srednje kvalifikovanim zarobljenicima ili majstorima (zanatlijama) pripadalo je, zavisno od zalaganja, dodatnih 30 do 50 dinara dnevno, a za prekovremeni rad i prebacivanje norme određena je premija jednaka isplati domaćih radnika. Izjednačavanje dve kategorije radnika široko je primenjeno. Ako je u nekom preduzeću odlučeno da se deo zarada radnika daje sindikatu za kulturno-prosvetne delatnosti, onda je i od zarobljenika trebalo uzimati sredstva za istovetne potrebe antifašističkog odbora. Rešenje Privrednog saveta potvrdilo je da svi zarobljenici imaju pravo na izdržavanje, da njihove osnovne zarade, kao i ranije, idu u Fond za obnovu zemlje, a da im se materijalne naknade i nagrade isplaćuju u gotovom novcu, na slobodno raspolaganje. Međutim, dešavalo se da plaćanja *ličnih nagrada* (30–50 dinara dnevno) izostanu pošto su odobrenja za takva plaćanja, na molbu korisnika zarobljeničkog rada, davale komande logora, koje su rešavale sporo i u ograničenom broju, a odobrene isplate važile su samo do kraja godine.²¹

Zarobljeniku koji ne ispunjava normu pripadala je samo hrana po utvrđenoj tablici (pojačana na teškim fizičkim poslovima), a ko bi se zalaganjem svrstao u red udarnika, novatora i racionalizatora, nagrađivan je kao domaći radnik. Zarobljenici su neke svoje izume počeli da primenjuju još 1945. godine. O dva takva pronalaska (aparati za električno graviranje, Augusta Keslera iz 117. bataljona u Virovitici i sprava za premeštanje lakog nameštaja, Valtera Hofmana iz logora u Bjelovaru) razvila se već početkom februara 1946. prepiska između ministarstava industrije i vojske.²²

U vezi sa mogućnošću proglašenja zarobljenika, oslobođenog zarobljenika ili stranog radnika udarnikom Savezna planska komisija je avgusta 1947. odlučila da se udarnicima mogu proglasiti samo lica angažovana u inostranstvu,

¹⁹ AJ, 11-3-15; AJ, 50-119-241, fol. br. 278–285; AJ, 17-5-5, I br. 4906, 2. 9. 1946; AJ, fond 4, Savet za poljoprivredu i šumarstvo Vlade FNRJ, 62–439, pov. br. 747, 19. 4. 1947. Na predlog MUP-a, od 14. februara 1947, koji je obrazlagao uvođenje kombinacije prosvetnog rada i plaćanja zarobljenika po učinku, Privredni savet je 24. februara 1947. doneo rešenje kojim su omogućene znatnije individualne nagrade. AJ, 11-3-15, akt pov. br. 161, 24. 3. 1947.

²⁰ Arhiv Srbije (AS), Planska komisija, f. 3 (G-29), akt MUP, br. 7921, 1. 8. 1947. Na osnovu rešenja Privrednog saveta MUP je donosio isti takav akt sa istovetnim klauzulama. Takvo rešenje je kasnije dostavljeno na znanje Privrednom savetu, svim savezним ministarstvima i komitetima pri vladi FNRJ, DIB i Štabu KNOJ, a na izvršenje svim odsecima za ratne zarobljenika u narodnim republikama, komandama zarobljeničkih logora i upravama zarobljeničkih bolnica. AJ, 11-3-15, akt br. 11922, 16. 7. 1947.

²¹ AS, PK NRS, f. 3 (G-29), akt MUP, br. 7921, 1. 8. 1947; AJ, 11-9-34, rešenje Privrednog saveta br. 5949, 20. 6. 1947; AJ, 50-119-241, fol. br. 324-326; AJ, 11-3-15, predmet pov. br. 268/1947; AJ, fond 31, Komitet za zaštitu narodnog zdravlja FNRJ, 67–95, predmet br. 171, 1947/1948.

²² AJ, 17-129-130, dopis Odeljenja za drvnu i građevinsku industriju, 2. 2. 1946.

a da se ostali nagrade na drugačiji način.²³ Neprecizna regulativa, međutim, otvarala je nova pitanja. Preduzeću *Elektroistok* iz Beograda nije bilo jasno da li se premija od 30 dinara plaća samo oficirima na manuelnom ili kancelarijskom radu ili i drugim zarobljenicima koji rade kao specijalisti, zatim, šta zapravo predstavlja pojam VKV zarobljenika i ko je dužan (i kako) da utvrdi to, kao i pojedine dileme u vezi sa plaćanjem prekovremenog rada i snabdevanja zatvorenika koje logori nedovoljno snabdevaju.²⁴ Istovremeno, bilo je preduzeća koja su sama precizirale propise i definisala zadatke i obaveze odgovornih,²⁵ ali i onih u kojima se nehajan odnos prema uplati u Fond za obnovu zemlje nastavio, što je vodilo oštroj prepisci.²⁶ Konačno, neažurnost odgovornih nagnala je vladu da pred repatrijaciju zarobljenika podseti preduzeća ne samo na obaveze prema Fondu, Poreskoj upravi i zarobljeničkom logoru već i prema zarobljenicima i naredila je da se sve isplate obave najkasnije do 27. oktobra 1948. godine.²⁷

Plaćanje rada zarobljenicima nije samo po sebi bilo posebno važno, čak i kada su neku sumu mogli zadržati za sebe, pošto njena visina nije bila naročito stimulatívna. Međutim, utisak stalnog popravljavanja stanja u vezi s plaćanjem, razdvajanje stručnog i manuelnog rada, stimulacije (prvo skromne, ali vremenom dovoljne za sve širi krug potreba), dobijanje društvenog priznanja za naročite uspehe (nagrade, pohvale i dr.), morao je proizvesti promenu odnosa i *otvaranje* mnogih zarobljenika prema sredini u kojoj su se našli i njihovu spremnost da zaključe ugovor sa jugoslovenskim preduzećima, menjajući logorsku sva-kodnevicu za status slobodnih ljudi.

Životni uslovi

Prvobitno snabdevanje zarobljenika bilo je u delokrugu Jugoslovenske armije (JA). Bilo je pokušaja da se loše materijalno stanje popravi nakon demobilizacije sakupljanjem iznošene odeće i obuće, nabavkom drvenih cipela i angažovanjem komandi pozadina na izgradnji baraka za predstojeću zimu, uključujući dovoljno slame za prostirku. Ipak, više meseci posle rata slama mnogima nije obezbeđena, pa su spavali na podu, a u međuvremenu vojska je snabdevanje zarobljenika osnovnim životnim potrebama prebacila na preduzeća, odnosno resorne organe za čije su potrebe angažovani.²⁸

²³ AJ, 25-9-21.

²⁴ AJ, 11-27-69, akt br. 11370, 2. 7. 1947.

²⁵ Takav je slučaj bio sa građevinskim preduzećem *Autopot*, koje je donelo uputstvo o jednoobraznom postupku nad ratnim zarobljenicima i podstrek u za bolji rad i veću produktivnost i uputstvo o obuhvatanju i obračunavanju svakodnevnog radnog učinka ratnih zarobljenika. AJ, fond 61, Državno omladinsko građevinsko preduzeće *Autopot*, 11-16, akt br. 5824, 23. 4. 1948.

²⁶ Sredinom oktobra 1947. Komanda 3. zarobljeničkog logora, posle niza obaveštenja, upozorila je Ministarstvo rudarstva na obavezno plaćanja zarada na račun *Fonda*. AJ, fond 132, Generalna direkcija rudnika i topionica obojenih metala Ministarstva rudarstva, 7-14, akt M br. 16788, 21. 10. 1947.

²⁷ AJ, 50-119-241, fol. br. 369–374.

²⁸ Sara Vukušić, „Standard života njemačkih ratnih zarobljenika korištenih u društveno korisnom radu u Rijeci u drugoj polovici 1945“, *Klepsidra*, 3–4, (2008–2009), 11–12, <http://>

Ishrana zarobljenika nije bila zadovoljavajuća, ali nedostatak hrane nije bio lokalni problem. Veliki delovi Evrope su 1945. i 1946. godine oskudevali u životnim namirnicama, a dnevni unos kalorija pao je na ispod dve petine potreba. Ipak, izmenjen odnos prema specijalističkom radu zarobljenika usmeriće vlasti da posvete veću pažnju ishrani. Prvi akt o ishrani zarobljenika bila je naredba Komande pozadine Ministarstva narodne odbrane (MNO) od 6. juna 1945. Njome je, sem obaveze organizovanja i opremanja kuhinja (u kojima bi radili zarobljenici), propisano i dnevno sledovanje hrane (prema vrsti uposlenosti), a koje je garantovalo između 1.500 i 2.500 kilokalorija dnevno (hleb, varivo sa zaprškom i masnoćom, jednom nedeljno 200 grama mesa).²⁹ Određeno je da obezbeđenje ishrane zarobljenika spada u dužnost ministarstava za čije su potrebe angažovani, te da se iz vojnih skladišta više ne može trebovati hrana. Tri sedmice kasnije, pozivajući se na odredbe Ženevske konvencije iz 1927. godine, propisano je da se na zarobljenike primenjuje tablica ishrane predviđena za celokupno ljudstvo JA,³⁰ kojom je predviđeno čak 900 grama hleba dnevno, konzerva kafe za doručak, a za ručak i večeru 200 grama mesa, varivo i začini i masnoće za zapršku.³¹

Za zdrave zarobljenike propisana je 18. oktobra 1945. nova tablica sledovanja. Bila je slična prethodnoj, s tim da je količina hleba ujednačena na 600 grama (bez obzira na težinu posla) i izdvojene su dve grupe variva (dnevno po 150 grama pasulja, graška, geršle, makarona, griza ili brašna i 300 grama kupusa, repe, krompira, šargarepe ili paradajza). Iz prepiske je jasno da nadležni resori i preduzeća nisu poštovali pravila o ishrani zarobljenika. Iako je vojska naglasila da je takvo ponašanje nedopustivo, trend se nastavio (neobezbeđenje kredita za ishranu, potražnja namirnica u vojnim magacinima, tumačenja tablice ishrane na štetu zarobljenika itd.).³²

malleus.ffri.uniri.hr/index.php/klepsidra-2008-2009/clanci (pristupljeno 1. 8. 2018); AJ, 191-4, 1945-1946, akt Štaba 26. zarobljeničkog bataljona, Kraljevo, 13. 8. 1945; AJ, 17-2-2, akt MNO, Odeljenja za ishranu, br. 2646, 6. 6. 1945; AJ, 4-19-200, akt Štaba III JA, Odseka za ratne zarobljenike, pov. br. 139, 14. 9. 1945; AJ, 17-5-5, akt br. 2382, 19. 9. 1945; AJ, fond 642, Ministarstvo socijalne politike DFJ, 10-32, akt Odeljenja za repatrijaciju, br. 1485, 7. 6. 1945.

²⁹ AJ, 17-2-2, Naredba br. 2646, 6. 6. 1945.

³⁰ AJ, 4-18-177, akt Odeljenja ishrane Glavne intendature MNO, br. 3104, 27. 6. 1945. Sa slanjem nove tablice ministarstvima kasnilo se nekoliko sedmica. AJ, 17-97-97, akt br. 7757, 14. 7. 1945.

³¹ Uz tablicu je išla *zamenska* tablica, po kojoj se hleb mogao menjati trajnim hlebom i dvopekrom, kafena konzerva kafom ili čajem sa šećerom, kačamakom, poparom, cicvarom, čorbom, varivom, suvim šljivama, sirom ili slaninom, govede meso drugim vrstama mesa ili ribe, mesnim preradevinama, sirom, slaninom, brašnom, jajima. Ranjenicima i bolesnima pripadala je, kao i armijskim rekonvalescentima, po količini manja, ali raznovrsnija hrana (mleko, puter, jaja) i cigarete. AJ, 4-18-177, akti Odeljenja ishrane Glavne intendature MNO, akti br. 237, 1. 2. 1945, br. 2550, 1. 6. 1945. i br. 3017, 2. 7. 1945.

³² AJ, 50-119-241, predmet pov. br. 846, 18. 9. 1945. i 13. 12. 1946; AJ, 191-4, 1945-1946, akt br. 1281, 20. 11. 1945; AJ, 4-19-200, akt pov. br. 358, 20. 11. 1945; AJ, 642-10-33, akt V br. 2467, 30. 11. 1945. Karakterističan primer zakidanja hrane zarobljenicima ogledao se u tome što su mnoga preduzeća *razumela* da se izdaje samo jedna od propisane dve vrste variva. Odeljenje za ishranu MNO donelo je 29. oktobra 1945. tumačenje kojim je pojašnjeno da se izdaje po jedno varivo iz obe grupe (npr. 150 grama pasulja i 300 grama kupusa). AJ, 191-4, 1945-1946, akt Sekcije za obnovu železničke pruge Kraljevo-Raška, br. 545, 9. 3. 1945.

Sredinom juna 1946. Privredni savet doneo je rešenje prema kojem se zarobljenicima na teškim fizičkim radovima (rudnici, kamenolomi, ciglane, topionice, livnice, šume) i na specijalnim stručnim poslovima, mogla pojačati hrana u iznosu od najviše 30 dinara dnevno, računajući i cenu artikla po tablici. Za pojačanje hrane mogli su se kupovati svi neracionisani artikli iz slobodne prodaje, a preduzeće koje je smatralo da zarobljenici rade teške fizičke poslove bilo je dužno da te poslove tako okvalifikuje i odobri pojačanu ishranu.³³

Odeljenje ishrane MNO krajem 1946. godine donelo je novu tablicu sledovanja, podeljenu na potrebe zdravih, bolesnih i teško bolesnih zarobljenika. Za zdrave, sem vojničkog hleba, dolazili su u obzir još šećer, varivo (pasulj), malo mesa, masnoća, luk, konzervisana kafa, brašno i drugo (2.602 kilokalorije). Bolesnička hrana pojačavana je, osim uvećanim količinama, još i belim hlebom, mlekom, polumasnim sirom, marmeladom, voćem (3.863 kilokalorije), a sledovanja teških bolesnika uvećana su za 20, 50 ili 100 odsto (4.269 kilokalorija).³⁴ Odeljenja za ratne zarobljenike je razjasnilo marta 1947. da meso bolesnima sleduje svakog dana, a zdravima po 50 grama „četvrtkom i nedeljom“. U danima kada se meso ni njegova zamena ne mogu obezbediti bolesnima i teško bolesnima trebalo je dodati po 50 grama variva i 30 grama masti ili ulja, a zdravima 30 grama variva. Tokom službenih putovanja zdravima je, na ime suve hrane, sledovalo 800 grama hleba i 240 grama marmelade (ili zamene). U odnosu na pre, zdravima i bolesnima smanjen je hleb za 100 grama, ali dodato je 50 grama konzervisanog mesa i po 10 grama šećera i masti.³⁵ Tablica je bila obavezujuća i sa njom su morala da budu upoznata sva preduzeća i ustanove, a za samovoljno i bezrazložno smanjivanje količina hrane ili davanje zamene sledila su upozorenja i pretnja zakonskim merama.³⁶

Poslednja tablica sledovanja prehrambenih proizvoda ratnim zarobljenicima doneta je 26. marta 1948. godine. Njome je, uz novu klasifikaciju na dve grupe zarobljenika (zdravi i lako bolesni u prvoj i teže bolesni u drugoj), dnevna energetska vrednost namirnica smanjena. Zdravim i bolesnim na ambulatnom lečenju pripadalo je sada 2.520 kilokalorija, a zarobljenicima na bolničkom lečenju 3.015 kilokalorija (povećana je količina hleba u odnosu na tablicu iz 1946, ali je smanjen unos šećera i masti).³⁷

³³ AJ, fond 106, Generalna direkcija crne metalurgije 31-50, Odeljenje za ratne zarobljenike, 21. 3. 1947.

³⁴ Isto. Na osnovu iskaza otpuštenih zarobljenika datih Crvenom krstu, hrana je bila adekvatna i poštovane su odluke o obezbeđivanju oko 2.500 kilokalorija uposlenim i oko 3.300 kilokalorija bolesnim zarobljenicima. „Millionen in Schatten“, *Der Spiegel*, 22. 3. 1947, 6, <http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-31028771.html> (pristupljeno 13. 11. 2018).

³⁵ Uz tu tablicu takođe je išla zamenska tablica. Umesto svežeg goveđeg mesa, sa kostima, moglo se izdati sveže ili smrznuto svinjsko ili kozje meso, dimljeno ili sušeno goveđe, svinjsko ili ovčje meso, sušene ili sveže kobasice, salama, šunka, slanina, riba (sveža, sušena, soljena), čvarci, mesne ili riblje konzerve, živinsko meso, iznutrice, divljač, sir, jaja, pihtije, teletina, a kao zamena za polumasni sir mogla se izdati odgovarajuća količina starog masnog kačkavalja, posnog sira (urde), svežeg mleka ili pavlake, putera, jaja itd. AJ, 106-31-50, akt Odeljenja za ratne zarobljenike, 21. 3. 1947.

³⁶ Isto.

³⁷ Zamenska tablica bila je kraća, ali srazmerna i sadržala je napomene o pojačanoj hrani na teškim fizičkim i specijalnim stručnim poslovima (vrednoj 30 dinara dnevno), o suvoj hrani za službena putovanja. AJ, 25-87-219, akt MUP, br. 5700, 26. 3. 1948.

Mada je bilo brojnih zloupotreba u vezi sa raspodelom namirnica zarobljenicima (u pogledu kvaliteta i količina),³⁸ nije nedostajalo ni primera zalaganja nadležnih za poboljšanje ishrane, pa i pojava *rasipničkog* ponašanja. Sekcija za obnovu pruge Kraljevo – Kosovska Mitrovica tražila je od DHB da se svi njeni zarobljenici smatraju teškim fizičkim radnicima i da im pripadne pojačano sledovanje,³⁹ dok su zarobljenici koje je uprava Aleksinačkih rudnika poslala na rad u Kučevo „stanovali u jednoj kafani“ i tamo se hranili, „mada je za njih poneta hrana i pribor za kuvanje“.⁴⁰

Stanje odeće i obuće ratnih zarobljenika postalo je veoma loše ubrzo nakon zarobljavanja (za ono što je valjalo otimali su se vojnici i civili tokom marša). Nekoliko meseci kasnije, usled habanja na radovima, mnogi su bili bos i u ritama. Sredinom avgusta 1945. godine 30% od 800 zarobljenika na radovima u šumama Vinkovaca ostalo je „potpuno boso i poderano“, a do jeseni svima je bila neophodna obuća, odeća i pokrivači (ćebad).⁴¹ Potreba za čitavom odećom i obućom nije jenjavala narednih meseci, a problem nije rešen ni do polovine 1946. godine. Obim isporučenih cipela, cokula (sa drvenim đonom), gumenih opanaka, košulja, veša, pantalona, bluza, kapa i ćebadi nije bio dovoljan i pored mnogih urgencija preduzeća i komandi logora.⁴² Tek od sredine 1946. vidi se jasna namera vlasti da se zarobljenici adekvatno obezbede, naročito kada je vlada obavestila preduzeća da su dužna da do 1. juna sačine spiskove zarobljenika i traže odobrenje za nabavku uniformi (plaćanje je išlo iz dela zarobljeničke zarade). U nalogu je naglašeno kako „poslije ovog roka ne sme biti zarobljenika u rđavoj obući“.⁴³ Postepeno se popravljalo i stanje u pogledu snabdevanja obućom, pa se povelu računa i o propisivanju uslova prilikom izrade i distribucije veša.⁴⁴

³⁸ Bilo je slučajeva da zbog loše ishrane MUP pripreti povlačenjem dodeljenih ratnih zarobljenika. Na gradilištu u Novom Kostolcu, nakon više pisanih i usmenih intervencija Ministarstvu trgovine i snabdevanja NR Srbije i SNO Požarevac i njihovih izjava o nestašici namirnica, MUP je zaključio da dalje obraćanje nema nikakvog efekta, pa je početkom 1948. godine ozbiljno bilo dovedeno u pitanje angažovanje zarobljenika. AJ, 11-77-256, predmet br. 2829/1948.

³⁹ U zahtevu je navedeno da je glavnina radova pala na zarobljenike (pošto u poljoprivrednoj sezoni domaći radnici „ne dolaze redovno na posao“), a od načina ishrane 700 Nemaca i Italijana zavisili su učinak, održanje roka za završetak radova i puštanje pruge u saobraćaj. AJ, 191-4, 1945–1946, akt br. 819, 29. 7. 1946.

⁴⁰ Prema izveštaju Ministarstva rudarstva NR Srbije u kafani je stanovalo 16 zarobljenika u periodu 13. januar–1. februar 1946. i osam zarobljenika u periodu 1–14. februar 1946. Tehnički upravnik Aleksandar Hiljak pravdao se nemogućnošću pronalazjenja adekvatnog smeštaja, a kako je posao bilo potrebno brzo završiti (mada će umesto osam dana potrajati ceo mesec) i kako je zbog niskih cena namirnica u Kučevu usluga u kafani (50 dinara dnevno) bila gotovo jednaka uobičajenom trošku smeštaja i ishrane zarobljenika, to se opredelio za kafanski pansion (smeštaj i hrana kao za goste – supa, pečenje i dr., izuzev hleba, umesto kojeg su dobijali proju). Iako je pokrenuta opsežna istraga u cilju utvrđivanja odgovornosti, druga grupa zarobljenika u Kučevu će šest meseci kasnije takođe biti smeštena u kafani. Prema izjavama kafedžija, zarobljenicima nije točeno piće. AJ, 19-54-441, predmet Savezne kontrolne komisije, br. 2922/1946.

⁴¹ AJ, 4-19-200, akt Odjela za šumarstvo i šumarsku industriju, Vinkovci, br. 3252, 14. 8. 1945.

⁴² Isto, akt Ministarstva šumarstva Slovenije, br. 3204/1, 25. 9. 1945. i akt Odeljenja za ratne zarobljenike, br. 7794, 13. 10. 1945; AJ, 191-4, 1945–1946, akt Sekcije za obnovu železničke pruge Kraljevo–Raška, br. 948, 20. 4. 1946.

⁴³ AJ, 17-129-130, akt Vlade FNRJ, I br. 2772, 17. 5. 1946.

⁴⁴ Isto; AJ, 50-119-241, Uputstvo za raspodelu veša zarobljenicima, akt O. br. 1669, 28. 8. 1946.

Staranje o zdravstvenom stanju ratnih zarobljenika ispočetka je bilo stihijsko, pa su mnogi stradali usled nebrige. Međutim, već tokom leta 1945. javlja se prvi jasno artikulisan interes da se o zdravlju povede veća pažnja (sem humanitarnog naglašavan je i interes privrede). Sanitetsko odeljenje MNO je krajem jula tražilo podatke o brojnosti zarobljenika po preduzećima, pružaocima i objektima zdravstvene zaštite, snabdevenosti sanitetskim materijalom, uslovima stanovanja, ishrane, higijene, kao i bolestima od kojih najčešće boluju, a radi preraspodele zarobljenika-lekara u cilju boljeg pružanja zdravstvene zaštite. Ipak, stručnog kadra bilo je malo, često je jedan lekar brinuo o zdravlju stotina zarobljenika, neretko su o zdravlju umesto lekara brinuli bolničari i pomoćni bolničari. Nedostajale su zarobljeničke bolnice (zbog čega su u nuždi korišćene i obližnje lokalne bolnice), uspostavljene priručne ambulante bile su bez adekvatnih uslova za rad, sa nedovoljno medicinskog inventara, sanitetskog materijala i lekova. Hrana, mada deljena po tablicama, bila je sa nedovoljnim sadržajem mesa i masnoća, a stambene prilike uglavnom loše (prenočišta po seoskim senicima, štalama, barakama i napuštenim zgradama, prostorije nedovoljno velike površine, spavanje na prostirci od slame i dr.). Lična higijena bila je slaba (nije bilo sapuna za pranje rublja, umivanje i brijanje), javljala se vašljivost, česte su bile bolesti probavnog trakta, malarija, akutni išijas, reumatizam, otekline nogu i tela, razni osipi i tzv. bolesti zarobljeničtva – ratni nefritis (akutna bubrežna insuficijencija), apatija i depresija, u manjoj meri zaraze poput dizenterije i tifusa.⁴⁵

Delegacija Međunarodnog crvenog krsta je krajem oktobra 1947. posećila logor *Dunav 3 (Donaulager)* u Beogradu i zarobljeničku bolnicu u Pančevu i ostavila zapažanja o ishrani, snabdevanju, smeštaju i zdravstvenoj zaštiti. Od ukupno 5.600 nemačkih (uz manji broj čehoslovačkih i austrijskih) zarobljenika oko 1.500 bilo je u logoru, a 4.100 raspoređeno u preduzeća (470 radnih odreda od kojih se trećina vraćala na konačište u logor, a ostali su bili smešteni na radištim). Logor su činile barake „uobičajenog tipa“, uređene u jedinstven prostor (bez pregrada) i opremljene krevetima na sprat sa dušecima. U barakama je bilo po 400 zarobljenika, prostorije su u vreme posete bile dobro zagrejane i održavane. Tuširanje toplom vodom omogućeno je sedmično, a odeća se isparavala. U prostranoj kuhinji zarobljenici su pripremali obroke koji su se sastojali od kafe sa šećerom, za doručak, griza, pasulja, krompira, kupusa, cvekke, ječma i dr. za ručak, raznih namirnica i kafe za večeru. Dnevno sledovanje hleba bilo je jednako sledovanju građana Jugoslavije (700 grama), unos masti iznosio je 25 grama, a mesa 100 grama nedeljno, dok su zarobljenici na teškim fizičkim poslovima dobijali dodatak. Kantina je bila dobro opremljena (jabuke, razna pića). Snabdevenost obućom i odećom u logoru bila je dobra, dok je stanje u radnim odredima variralo. U solidno opremljenoj ambulanti (u kojoj su nedostajali lekovi za reumu i kreme za lečenje kožnih bolesti) primarnu negu pružala su dva lekara i jedan stomatolog, a teži slučajevi upućivani su u bolnicu. Na dan posete 42 zarobljenika bila su na lečenju, dok su hronični bolesnici i nesposobni

⁴⁵ С. Илић, и. д., 229–230.

za rad redovno repatriirani (prema iskazima nemačkih lekara tokom 1947. repatriirano je oko 6.500). Zarobljenicima u industriji za osmočasovni radni dan sledovalo je 10 dinara, plaćan je prekovremeni rad, a stručnjaci su mogli da zarade 30–50 dinara dnevno (neki čak 4.000 dinara mesečno). Nedelja je bio neradni dan, a oni koji su tada radili dobijali su dan odmora sledeće sedmice. Zarobljenici su imali pravo na slanje pisma i dve (u hitnim slučajevima i više) dopisnice mesečno. Omogućen je prijem paketa iz Nemačke što se, s obzirom na tešku situaciju tamo, retko dešavalo, međutim, primećena je želja zarobljenika da oni kući šalju pakete ili manje sume novca. Zarobljenički poverenik je iskazao potrebu za nemačkim stručnim knjigama i romanima. Kako je u izveštaju Crvenog krsta zaključeno, logor je ostavio „odličan utisak“ kao uređen i sa dobrim odnosima između zarobljenika i logorskih vlasti, što nije bio slučaj ranije, ali „uzimajući u obzir opustošenja prouzrokovana ratom u Jugoslaviji razumljivo je da uslovi života nemačkih zarobljenika nisu bili uvek tako povoljni kao što su sada“. Slične, čak i bolje utiske ostavila je poseta bolnici u Pančevu (čistoća, dugotrajno odsustvo gamadi, dobra opremljenost, stručnost i brižljivost nemačkog i domaćeg medicinskog osoblja, hrana koja sadrži 300 grama mesa, 500 grama belog, kao i sledovanje crnog hleba dnevno, dijete koje sadrže mleko, jaja i testo, sledovanje povrća i voća, pa i kolača (od ušteđenog brašna, na svakih 15 dana), smeštena u zgradi u centru grada). Bolnici, sa dva odeljenja (internističkim i hirurškim), nedostajali su jedino aparat za radiografiju, penicilin, bolji anestetik (*evipan* umesto *narkonumala*), tanak *ketgut* (konac za zašivanje rana), vitamin B u injekcijama i nešto stomatološkog materijala.⁴⁶

Iako uslovi života i rada u logorima i na radilištima nisu bili laki, čak i u poslednjoj fazi prinudnog boravka zarobljenika u Jugoslaviji bilo je situacija koje su im pružale zadovoljstvo. Većini zarobljenika najinteresantniji su bili sport i rekreacija, a najviše igranje fudbala.⁴⁷ Zarobljenicima je bilo moguće da mesečno pošalju jedno pismo ili dve dopisnice iz Jugoslavije, dok prijem pošte iz inostranstva nije bio ograničen, a tokom 1946. godine razmatrana je i mogućnost prijema paketa. Posete članova porodice ili rodbine nisu bile dozvoljene.⁴⁸

Shodno propisima, ratni zarobljenici nisu mogli biti osigurani kod Zavoda za socijalno osiguranje, pa u tu svrhu nije obustavljan deo zarade. Problem je bio u delu doprinosa za socijalno osiguranje koji „tereti“ preduzeća, a koja su, u vezi s tim pitanjem, postupala na različite načine. Neka su doprinos obračunavala, a neka ne, a kako se kod pojedinih preduzeća ne bi pojavila *neopravdana dobit*, Ministarstvo finansija donelo je 6. jula 1947. odluku o obračunavanju dela doprinosa na zaradu ratnih zarobljenika i o uplati takvog doprinosa DIB u korist Fonda za obno-

⁴⁶ AJ, 50-119-241, akt Centralnog odbora Jugoslovenskog crvenog krsta, br. 13991, 9. 1. 1948.

⁴⁷ Fudbal se na radilištima igrao na pogodnim poljanama, a bilo je slučajeva da se na eksproprisanom zemljištu ogradi oduzeta imovina i njen deo pretvori u fudbalski teren (npr. na gradilištu hidroelektrane *Glava Zete*, kod Danilovgrada). AJ, 11-85-277, žalba zemljoradnika Milutina Stankovića, 27. 5. 1948; AJ, 11-43-148, odgovor Pravne službe, 21. 6. 1948.

⁴⁸ Dušan Nećak, „Avstrijsko-jugoslovenski odnosi 1944–1955 brez manjšinskega vprašanja“, *Borec, Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij*, 10, (1987), 681; AJ, 50-134-279, predmet K. br. 1390, 3. 6. 1946. i akt K. br. 1456, 12. 6. 1946.

vu zemlje. Obračun doprinosa pravdan je time što se njegovom naplatom dobija realna slika pune cene koštanja, čime se omogućuje poređenje kalkulacija istorodnih proizvoda svih preduzeća koja zapošljavaju ratne zarobljenike i time „izračunavanje pravih proseka“.⁴⁹ Ta mera jeste stvarala mogućnost jasnije finansijske kalkulacije, ali na život zaposlenih zarobljenika nije imala efekta.

Za sporove koji su nastajali iz odnosa upotrebe radne snage ratnih zarobljenika, Privredni savet je za punomoćnika Fonda za obnovu zemlje odredio MUP (uglavnom u vezi sa pitanjima naplate u korist Fonda). Mada su komande logora bile upoznate s tim, neke od njih same su pokretale sudske parnice ili se za to obraćale javnom tužiocu, usled čega su se „nepotrebno gomilali parnični troškovi“, a zbog nedovoljno pripremljenog materijala ishodi sporova bili su neizvesni. Stoga je januara 1948. MUP zamolio Ministarstvo pravosuđa da skrene pažnju sudovima da ubuduće ne postupaju po tužbama iz odnosa zarobljeničkog rada ukoliko stranka nema ovlašćenje za vođenje parnice, odnosno ukoliko se kao parnična stranka ne pojavljuje MUP.⁵⁰

Kada je, nakon *marševa pokajanja*, život zarobljenika dobio redovan ritam, na smrtne slučajeve se obraćala veća pažnja. Bilo je do detalja sprovedenih istraga o okolnostima smrti ratnih zarobljenika i mada se, zbog nedovoljno podataka, ne može utvrditi da li su odgovorni kažnjeni, posledice nisu izostale. Smrt trojice Nemaca u električnoj centrali „Snaga i svetlost“, u Beogradu, 27. juna 1946. godine, stradalih tokom čišćenja rezervnog bunkera za ugalj (usled koncentracije ugljen-monoksida i neadekvatnih mera spasavanja), prvo je dovela do temeljnog uviđaja većeg broja komisija i organa, a potom i do opsežne istrage. Kriminalistički je „obrađeno“ najmanje 11 svedoka i, iako je bilo evidentno da je reč o nesrećnom slučaju, konstatovani su krupni prekršaji u „tehničkom poslovanju“ preduzeća (tim pre što je preduzeće bilo privatno, sa stranim kapitalom). Iako su zarobljenici priznali da nisu izvršili uobičajene probe radi utvrđivanja prisustva opasnih gasova, u zaključcima nadležnih istaknut je u prvi plan privatni karakter preduzeća kao najodgovorniji za smrt zarobljenika i sugerisane su mere prema preduzeću koje su daleko prevazilazile okolnosti konkretnog nesrećnog slučaja.⁵¹

⁴⁹ AS, PK NRS, f. 5 (G-29), akt br. 10015, 14. 8. 1947.

⁵⁰ AJ, fond 49, Ministarstvo pravosuđa FNRJ, Zakonodavno-pravno odeljenje, predmet br. 97/48.

⁵¹ AJ, 17-105-105, predmet pov. br. 108, 31. 8. 1946. Ukoliko su umrli ratni zarobljenici posedovali novac, on je, kao zaostavština, stajao na računu Centralnog odbora Crvenog krsta, da bi se od druge polovine 1951. godine preduzele aktivnosti na njihovom transferu (posredstvom Narodne banke) porodicama u dve Nemačke i u Austriju. Tome su prethodile brojne molbe porodica umrlih zarobljenika. Prema konačnim spiskovima, s početka 1952. godine bilo je 27 umrlih zarobljenika sa novčanom zaostavštinom iz SRN (u vrednosti od 42.367,00 dinara), 20 iz NDR (23.435,50 dinara) i 15 iz Austrije (14.931,50 dinara), a ukupna vrednost zaostavštine bila je nešto manja od 270 dolara. Arhiv Narodne banke, Beograd, Narodna banka Jugoslavije 1945–1992, Devizni poslovi (ANB, I/III-DEV), kartoteka *Zbirni račun ratnih zarobljenika* i akti Jugoslovenskog crvenog krsta br. 6361, 17. 7. 1951, 651 i 651/II, 7. 2. 1952.

Zarobljenici i ideološki rad

Slično sovjetskom modelu, u jugoslovenskim logorima obrazovani su od leta 1945. antifašistički odbori *Antifa* (*Antifaschistische Ausschüsse*), kao i Centralni antifašistički odbor u Beogradu. Odbori, koji su bili pod staranjem Odeljenja za ratne zarobljenike MNO, zamišljeni su kao nadpartijska predstavništva zarobljenika pred vlastima, ali bilo je nesumnjivo da će rukovodeću ulogu preuzeti komunisti. Uporedo sa formiranjem *Antifa*, KPJ je otpočela sistematski političko-propagandni rad, posebno stoga što su nemački antifašisti među zarobljenicima (najviše komunisti) pokazivali rigidan i dogmatski odnos, nasuprot poželjnom *narodnofrontovskom* konceptu.⁵²

Antifa je imala jaku propagandnu funkciju, kako u cilju denacifikacije tako i radi približavanja dominantnih političkih ideja jugoslovenske KP. Nosioći propagandnih i vaspitnih aktivnosti bili su u prvo vreme stari antifašisti, a od 1946. godine pripadnici novog kadra koji se u međuvremenu razvio.⁵³ Antifašistički odbori su vodili kartoteku svog kadra i Odeljenju za ratne zarobljenike dostavljali mesečne izveštaje o radu. Za rukovođenje organizacionim i političkim radom i radnom inicijativom, kao i za oživljavanje i kontrolu školovanja zarobljenika po republikama, određeni su instruktori (početkom 1947. godine 10 Nemaca, 7 Austrijanaca i 8 *omladinskih instruktora*). Odbori su imali rukovodstvo, sekretara i referente odgovorne za školovanje, raspodelu rada, kulturu i sport, omladinu, a od jeseni 1946. godine počelo se i sa uspostavljanjem posebnih omladinskih odbora.⁵⁴

Iako je isprva otpor zarobljenika vaspitnom radu *Antifa* bio veliki, vremenom su počeli da se postižu rezultati. Što zbog sve prihvatljivijeg režima zarobljeničkog života, što usled identifikovanja sa elanom ispunjenim jugoslovenskim radnicima, zarobljenici su, sudeći po jednom partijskom izveštaju, sve više uviđali da u Jugoslaviji „narod sebi gradi jednu domovinu, koja pripada njemu samom“ i nisu mogli „da odbace spoznaje da se narodna demokratija probitačno razlikuje od laži Trećeg rajha“. KPJ je smatrala da je propaganda u cilju stvaranja jedinstva radništva – sprovedena putem denacifikacije i nametanja osećanja odgovornosti za počinjene zločine – dovela do promene percepcije među zarobljenicima, veće nego što je to bio slučaj u Nemačkoj i Austriji, za šta je dokaz bilo sve masovnije učešće zarobljenika u takmičenjima trudbenika.⁵⁵

⁵² Veliki broj zarobljenika su se deklarirali kao komunisti kako bi sebi olakšali stanje ili zadržali pozicije u odborima. Takođe, u prvo vreme bio je zapažen uticaj mnogih građansko-demokratskih i hrišćanskih elemenata, te je namera KPJ bila da putem svog uticaja svede polje delovanja na okvir koji je i sama zastupala i koji je bio blizak nemačkoj KP. AJ, fond CK SKJ, 507-IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima [1947].

⁵³ Stvaranje novog kadra omogućilo je repatrijaciju starih antifašista, koji su se tokom 1946. godine u većem broju vratili kućama. Isto.

⁵⁴ Vremenom će organizacija antifašističkog rada po logorima i radilištima dobiti kompleksniju strukturu, sa tzv. proširenim odborima, antifašističkim aktivnim i referentskim grupama. Isto.

⁵⁵ Posebno su masovna bila majska i novembarska takmičenja 1946. i 1947, a apostrofirani su rad na izgradnji Pančevačkog mosta. Do polovine 1947. preko 500 zarobljenika proglašeno je udamicima, primljeno je mnoštvo prelaznih zastavica za najbolji rad i još više pohvala i nagrada iz *Fonda rukovodstva*. Isto.

U cilju prevaspitavanja široko je korišćena zarobljenička štampa, listovi umnožavani geštetnerom, kao što su: *Das Freie Wort*, *Zeitung der Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien* (Slobodna reč, Časopis nemačkih ratnih zarobljenika u Jugoslaviji), *Die Wandzeitung*, *Nachrichtendienst für Lagerzeitungen* (Zidne novine, Novinska agencija za logorske časopise), *Der Aufbau* (Izgradnja), *Neues Leben* (Novi život), *Unser Weg*, *Zeitung der österreichischen Kriegsgefangenen in Jugoslawien* (Naš put, Časopis austrijskih ratnih zarobljenika u Jugoslaviji) i drugi. Sedmično su štampane vesti nemačkih radio stanica pod nazivom *Wir haben gehören und gelesen* (Mi smo čuli i čitali).⁵⁶ Na zarobljenike se uticalo i putem zidnih novina (od februara 1946, kada su predstavljene fotografije nacističkih zločina širom Jugoslavije, koje je prikupila Državna komisija za utvrđivanje ratnih zločina) i putem kulturnih i sportskih aktivnosti,⁵⁷ a *aktivisti* su stvarani na skupovima u logorima i na kursovima.⁵⁸

Iako će sećanja zarobljenika biti oprečna – od navođenja užasa logorskog života, do preteranog hvaljenja dana provedenih u zarobljeništvu – viđenja partijskih vlasti o učinku na polju afirmacije antifašističkog pokreta među zarobljenicima bila su veoma povoljna. Pozivajući se na brojna pisma repatriраниh zarobljenika, KPJ je ocenjivala da je njen pedagoški i politički rad izdejstvovao da se od „ljudi

⁵⁶ Prvi mesečnik, *Das Freie Wort*, štampan je već u septembru 1945. Dva meseca kasnije pojaviće se dvonedeljni *Die Wandzeitung*, a tokom 1946. i ostali listovi. Izlazili su u tiražu od po 1.250 primeraka, a teme koje su obrađivali odnosile su se na denacifikaciju, popularisanje vrednosti komunističke ideologije, vesti iz logorskog života, iz Nemačke (ili Austrije), kao i na druge vesti iz inostranstva (posebno viđenja sovjetske spoljne politike). Neki od njih bili su posebno profilisani (*Der Aufbau* – pitanja obnove, zapošljavanja i sindikalnog života, *Neues Leben* – teme namenjene mladima), a jedan je bio sasvim specijalistički (*Beitrag zum medizinischen Dienst der Kriegsgefangenen*, *Doprinos sanitetskoj službi ratnih zarobljenika*). U nekoliko navrata, pri važnim povodima, štampani su vanredni brojevi (govor V. Molotova o nemačkom pitanju na Pariskoj konferenciji, Nirnberška presuda, Moskovska konferencija, Konferencija nemačkog sindikalnog saveza, referat Valtera Ulbrihta na konferenciji KP Nemačke). Deo zarobljeničke štampe nalazi se u: AJ, 507-IX, 86/III-14. O kritici kvaliteta i sadržaja nekih listova u pismu člana CK KP Nemačke F. Dalena (Dahlen): AJ, 507-IX, 86/III-10, Dragi drug Wloch..., [1946].

⁵⁷ Već od 1945. u logorima se obrazuju horovi, održavaju priredbe i tematske večeri, prikazuju skečevi. Logori u većim gradovima imali su muzičke sastave, kao što je bio *Der Donau Orchester* (Dunavski orkestar) u Beogradu, sastavljen od 18 izvođača (rukovodilac orkestra napisao je jedino muzičko delo u ratnom zarobljeništvu – *Jugoslovensku svitu*, koja je kod „merodavnih jugoslovenskih muzičara“ naišla na priznanje, a kod zarobljenika primljena „sa oduševljenjem“ i bila snimljena na gramofonsku ploču). U kulturne i političke svrhe korišćene su logorske zidne novine (politička, umetnička i naučna pitanja, obnova, problemi logorske zajednice), a pri logorima obrazovane su biblioteke. Još od 1946. počeli su zarobljenici da se bave telesnim vežbama i do 1947. godine uvedena su sportska takmičenja (fudbal i rukomet). Popularni su bili laka atletika, stoni tenis i šah, a gde su uslovi dozvoljavali praktikovano je i plivanje. AJ, 507-IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima [1947].

⁵⁸ Vlasti su kursovima posvetile veliku pažnju. Za njihovo održavanje pravljen je opsežan plan i program, obezbeđen materijal za školovanje, brošure (za nemačku i austrijsku ciljnu grupu), nastavna sredstva i učila. Kursevi su profilisani na: centralne, za Austrijance, omladinske (ocenjeni kao najuspešniji sa stanovišta „antifašističkog prosvetavanja“), za repatrirece, za bolesne, za antifašističke odbore, za referente i za instruktore. Sem opreme i učila domaćeg porekla, od austrijske i nemačke KP dobijeno je 139 brošura, časopisa i novina u tiražu od preko 305.000 primeraka. Posebnu vrstu kurseva činili su od jeseni 1946. tzv. kursevi preškoloavanja, na kojima su zarobljenici prekvalifikovani. Isto.

bez oslonca i cilja“ u logorima stvori „jedna demokratska zajednica“. Kako je navedeno, u najvećem broju ratnih zarobljenika došlo je do preobražaja i „fašistički zaraženi vojni roboti postali su opet ljudi, koji se bave teorijom marksizma i napretka“, ali zasluga za takvu transformaciju pripadala je i jugoslovenskom radništvu, koje je primerom pokazalo kako požrtvovan rad dovodi do poboljšanja života.⁵⁹ Zaista, bez ulaženja u procenu koliki su bili stvarni dometi demokratizacije (po viđenju komunista) među zarobljenicima i koliki će oni imati efekat na društveno okruženje u koje će se zarobljenici vratiti, zajednički rad na obnovi imao je svoje pozitivno dejstvo. Pouzdan dokaz za to je da će deo zarobljenih stručnjaka prihvatiti mogućnost dužeg (ali ipak omeđenog) ugovornog obavezivanja za rad (iako je faktor sticanja lične slobode i koristi koje su iz toga proishodile morao biti važniji). Nameće se kao utemeljena pretpostavka da uverenje stručnog zarobljeničkog kadra, zasnovano na praksi, da kvalitetan i naporan rad i saradnja sa neposrednim radnim okruženjem donose neke lične koristi, generisalo ne samo jaču motivaciju zarobljenika za rad, nego i vlasti da takve ljude u potpunosti uključe u proizvodni sistem. Potreba prvih da poboljšaju uslove svog života (i ne samo svog, jer su kroz mogućnost slanja paketa u Nemačku pomagali i svoje najbliže, što je mnogima bio primaran motiv za prihvatanje radne obaveze) i potreba drugih da u izgradnji privrede primene iskustvo i znanje koje nisu imali u domaćim izvorima, podudarile su se u potpunosti. Posledica toga biće oslobađanje nekoliko hiljada odabranih zarobljenika znatno pre nego što će glavnina ostalih, potkraj 1948. i na samom početku 1949. godine, biti repatriрана.⁶⁰

* * *

Ratni zarobljenici u Jugoslaviji činili su u periodu obnove i rane faze industrijalizacije važan segment jednog od osnovnih oblika ekonomskih aktivnosti – proizvodnje. Oni su bili element procesa proizvodnje koji je, bez obzira na komponentu prinude, stvorio ekonomsku vrednost koja je bila opipljiva i

⁵⁹ O oprečnim stavovima zarobljenika prema vremenu provedenom u logorima videti zbornike koje je priredio K. W. Böhme, kao i: AJ, 507-IX, 86/III-14, Izveštaj o političkom radu među zarobljenicima [1947], pismo Eriha Kotea (Erich Kothe), 10. 1. 1947, članci: „Endlich auf deutschem Boden“, *Sächsische Zeitung*, 25. 1. 1947, „Mi ne gladujemo“ (prevod), *Neues Deutschland*, 25. 1. 1947, „Jedna laž je raskrinkana“ (prevod), *Märkische Volksstimme*, 27. 1. 1947, „Doček repatriřaca“ (prevod), *Sächsische Zeitung*, 4. 2. 1947, „I dalje su se vratili ratni zarobljenici iz Jugoslavije“, prevod vesti Radio Lajpciga od 17. 1. 1947, Rezolucija 1.512 zarobljenika Titu, 10. 9. 1947. Rezolucije austrijskih zarobljenika objavljene su u jesen 1946. u brošuri *Proteste gegen Lügepropaganda – Die Wahrheit über österreichische Kriegsgefangene in Jugoslawien*, AJ, fond 335, Vojislav Jovanović Maramb, fasc. 103, 15. 10. 1946.

⁶⁰ O repatriřanju više u: AJ, 50-35-73, akt MIP, br. 511650, 1. 8. 1947; AJ, 50-119-241, akt MIP, pov. br. 17, 4. 9. 1947. i akt pov. br. 3101, 19. 10. 1948; AJ, 16-23-28, predmet str. pov. br. 643/1947 (repatriřacija); С. Илић, *н. д.*, 237–238; K. W. Böhme, *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/1, 273–282, 359–366, 368; Idem, *Die Deutschen Kriegsgefangenen*, I/2, 9; Wolfgang Benz, „Kriegsgefangenschaft in NS-Lagern – Kriegsgefangenschaft in alliierten Gefangenenlagern“, in: *Kriegsgefangenenlager 1939–1950, Kriegsgefangenschaft als Thema der Gedenkarbeit*, Redakt. Angelika Arenz-Morch, Uwe Bader, Martina Ruppert-Kelly (Mainz, Osthofen: Landeszentrale für politische Bildung Rheinland-Pfalz, 2012), 14.

finansijski merljiva, naročito kada je počelo da se sa manuelnih masovnih poslova (čija je cena najniža) prelazi na rad „u struci“. Vrednost koja je stvorena radom zarobljenika nije neposredno delovala na njihove životne uslove zbog pravnog statusa u kojem su se nalazili, ali je otvarala mogućnosti za indirektno popravljavanje standarda, a u nekim slučajevima i za sticanje slobode i prava na život sličan životu Jugoslovena. Sličnom putanjom kretali su se i životni uslovi zarobljenika – od pogubnih marševa, preko jedva podnošljivih smeštajnih, prehrambenih i higijenskih uslova u tek uspostavljenim logorima, do relativno uređenih i solidno snabdevenih logorskih kompleksa, ponegde i sa skoro dobrom zdravstvenom zaštitom. Konačno, da se sem grubog raubovanja fizičke sile zarobljenika na njih gledalo i iz drugačije perspektive, prevashodno ideološke, svedoče naponi vlasti da se oni uključe u logorske organizacije, dobiju štampu, bave se sportom, formiraju pozorišne grupe i muzičke sastave, prate zidne novine i slično i time se „prevaspitaju“ u duhu komunizma.

REFERENCE

- Bacque, James. *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners of War at the Hands of the French and Americans After World War II*. Toronto: Stoddart, 1989.
- Beer Josef, and Georg Wildmann, Bearb. *Leidensweg der Deutschen im kommunistischen Jugoslawien*. Band II. München, Sindelfingen:³ Donaueschinger Kulturstiftung, 1997.
- Benz, Wolfgang. „Kriegsgefangenschaft in NS-Lagern – Kriegsgefangenschaft in alliierten Gefangenenlagern“. U: *Kriegsgefangenenlager 1939–1950, Kriegsgefangenschaft als Thema der Gedenkarbeit*. Redakt. Angelika Arenz-Morch, Uwe Bader, Martina Ruppert-Kelly. Mainz, Osthofen: Landeszentrale für politische Bildung Rheinland-Pfalz, 2012.
- Bićanić, Rudolf. *Ekonomska politika FNRJ, I, Ekonomski sistem, ljudi u ekonomici, narodna imovina*. Zagreb: Birozavod, 1962.
- Bilandžić, Dušan. *Ideje i praksa društvenog razvoja Jugoslavije 1945–1973*. Beograd: Komunist, 1973.
- Bilandžić, Dušan. *Historija SFRJ. Glavni procesi*. Zagreb: Školska knjiga, 1979.
- Bischof Günter, and Stephen E. Ambrose. *Eisenhower and the German PoWs: Facts against Falsehood*. Baton Rouge, London: Louisiana State University Press, 1992.
- Böhme, Kurt W, Bearb. *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949*. Band I/1. München: Verlag Ernst und Werner Gieseking, 1962.
- Böhme, Kurt W, Bearb. *Die Deutschen Kriegsgefangenen in Jugoslawien 1941–1949*. Band I/2. München: Verlag Ernst und Werner Gieseking, 1964.
- Dahlmann Dittmar, and Gerhard Hirschfeld (Hg.). *Lager, Zwangsarbeit, Vertreibung und Deportation. Dimensionen der Massenverbrechen in der Sowjetunion und in Deutschland 1933 bis 1945*. Essen: Klartext, 1999.

- Dašić, Jaroslav. *Industrija čačanskog kraja 1885–1946. Mašinstvo i elektriika*. Čačak: Tehnički fakultet, 1995.
- Hilger, Andreas. *Deutsche Kriegsgefangenen in der Sowjetunion, 1941–1956. Kriegsgefangenenpolitik, Lageralltag und Erinnerung*. Essen: Klartext, 2000.
- Ilić, Saša S. „Strani radnici i stručnjaci u privredi Jugoslavije 1945–1950. godine“ (doktorska disertacija, Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet, Odeljenje za istoriju, 2017).
- Karner Stefan. *Im Archipel GUPVI. Kriegsgefangenschaft und Internierung in der Sowjetunion 1941–1956*. Wien, München: Oldenbourg 1995. DOI: 10.7767/boehlau.9783205159797
- Lampe John, R. Marvin and R. Jackson. *Balkan Economic History, 1550–1950: From Imperial Borderlands to Developing Nations*. Bloomington: Indiana University Press, 1982.
- Levi, Rozita, prir. *Dokumenti o spoljnoj politici SFRJ: 1949*. Beograd: Jugoslovenski pregled, 1991.
- Majdanac, Boro. *Industrijalizacija i porast radničke klase u Srbiji 1947–1952. godine*. Beograd: Arhiv Srbije, 1981.
- Mirković, Mijo. *Ekonomska historija Jugoslavije*. Zagreb: Informator, 1968.
- Nećak, Dušan. „Avstrijsko-jugoslovenski odnosi 1944–1955 bez manjšinskoga vprašanja“. *Borec, Revija za zgodovino NOB in ohranjanje revolucionarnih tradicij*, 10, (1987), 675–685.
- Overmans, Rüdiger. *Soldaten hinter Stacheldraht. Deutsche Kriegsgefangene des Zweiten Weltkriegs*. München: Ullstein, 2000.
- Petranović, Branko. „Prilog izučavanju planiranja i finansiranja privredne obnove u Jugoslaviji 1945–1946“. *Jugoslovenski istorijski časopis*, br. 2, (1963).
- Petranović, Branko. *Istorija Jugoslavije 1918–1988, III, Socijalistička Jugoslavija 1945–1988*. Beograd: Nolit, 1988.
- Petranović Branko, i Zoran Lakić (ur.). *Jugoslavija na razmeđu (1945–1950)*. Podgorica: CANU, 1998.
- Pjankevich Vladimir Leonidovich. „Nevol'niki v vozrozhdenii sovetskoj e'konomiki (istoriografija prinuditel'nogo truda grazhdan SSSR 40-x – nachala 50-x godov)“. *Istoriograficheskij sbornik, Mezhvuzovskij sbornik nauchnyx trudov*, 20, Saratov (2002).
- Radić, Radmila. „Društveno-ekonomski položaj radničke klase u Srbiji u periodu od 1945. do 1950“. *Tokovi revolucije*, XX–XXI, (1988), 5-104.
- Ramet, Sabrina P. *The Three Yugoslavias. State-building and Legitimation 1918–2005*. Washington: Woodrow Wilson Center, 2006.
- Rodinis, Andrej. *Velika praznina, Njemački ratni zarobljenici na radu u Bosni i Hercegovini*. Tuzla: Bosanska riječ, 2017.
- Vukušić, Sara. „Standard života njemačkih ratnih zarobljenika korištenih u društveno korisnom radu u Rijeci u drugoj polovici 1945“. *Klepsidra*, 3–4, Rijeka (2008–2009), 1–19, <http://malleus.ffri.uniri.hr/index.php/klepsidra-2008–2009/clanci> (pristupljeno 1. 8. 2018).
- Zundhausen, Holm. *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Beograd: Clio, 2009.

SAŠA ILIĆ, PhD, Research Associate
National Bank of Serbia Archives
Belgrade, Republic of Serbia
sasa.ilich@gmail.com

VALUATION OF WORK AND LIFE CONDITIONS OF GERMAN POWs HIRED IN THE YUGOSLAV ECONOMY 1945-1949

Summary

At the end of the World War II, numerous POWs were found in Yugoslavia. Although estimates differ significantly, depending on the author, it is undeniable that they were mostly Germans. At the same time, experts of all professions were lacking for Yugoslavia's economic plans. Therefore, after the initial non-selective use of the POWs as labor force (manual mass jobs), the authorities began to search for prisoners with various professional qualifications.

The work of the POWs had its economic value, which was expressed in the price calculations from the earliest days. The salaries they earned were paid to the special *Land Reconstruction Fund*. Requests for specialist labor, however, from August 1945 and especially during 1946, resulted in certain incentives in money or goods (cigarettes) given directly to the POWs. In order to motivate the work of the POWs, the Yugoslav authorities introduced more personal awards, such as the right to increased nutrition, the introduction of norms, and other measures. In this way, some prisoners could provide funds for their personal consumption, better living and working conditions, and even recommend themselves to conclude their labor contract and be released from the camp.

After the first period of imprisonment, when there were many cases of unjustified punishment, exhaustion, torture, and murder, better times followed (though far from good). The period of hunger gave way to a time when rules guaranteed a solid food regimen, but in practice there were too many anomalies. A similar situation was with the supply of clothing and footwear, as well as accommodation and health care. Nevertheless, by 1947, the situation in all these segments had improved significantly.

A special segment of the engagement of the state and the Communist Party was the ideological work among the POWs, which was aimed at denationalization and re-education in the spirit of the idea of communism. Anti-fascist committees (*Antifa*) were organized for this purpose, a prisoners' press was published, wall newspapers were made, cultural and sports events organized, and instructors worked among the prisoners.

KEYWORDS: Prisoners of War, Germans, Professional Work, Value of Work, Conditions of Life, Ideology, Yugoslavia